

МАНАС ЭПОСУН ДҮЙНӨЛҮК АДАБИЯТТА ТААНЫТУУДА КОТОРМОНУН МААНИСИ

Көркөм чыгармаларды которуу аркылуу кыргыз акын–жазуучулары, котормочулары тилди өнүктүрүүгө, өз чыгармачылыктарын өстүрүүгө жана дүйнөлүк адабиятка кошулууга мүмкүндүк алышты. Орто Азиянын байыркы элдеринин бири болгон ырга жакын кыргыз эли жазма адабияты өнүкпөсө дагы, өзүнүн түпкүлүгү терең өзгөчө поэзиясы менен, Манас эпосу, манасчылары жана төкмө акындары менен белгилүү болуп келген. Кыргыз элинин жан дүйнөсү, тарыхый окуялары, табиятка болгон мамилеси, ички сезимдери, көз караштары азыркы мезгилге чейин сакталган, эл оозунда ырдалып жүргөн ырларда, айтылып келе жаткан оозеки эпосторубузда байкалат. Оозеки адабият көптөгөн төкмө акындардын, ак таңдай чечендердин чыгармалары менен толукталып, тарыхтын баа жеткис барактарын муундан муунга өткөрүп келишкен. Жери да алыс, эли да алыс, дүйнөгө болгон көз карашы да бөтөн бир элдин маданиятын башка элге тааныштыруу жана аларды жакындатууда котормонун мааниси өтө жогору. Котормо жөнүндөгү илим дүйнөдө жүздөгөн жылдар бою өнүгүп келе жатат. Кыргыз элинин кылымдар бою ооздон оозго өтүп, сакталып келе жаткан оозеки чыгармалары, анын ичинде “Манас” эпосу биринчилерден болуп которулган. “Манас” эпосу көчмөн цивилизация-сынын уникалдуу мурасы катары котормочуларды өзүнө тартып келе жатат. Манас эпосун которууда биринчи жолу 1935-жылы Е.Поливанов орус тилине которууга жол баштап [Шаповалов, 2004], 1988-жылы А.А.Петросяндын редакциясы астында орус тилине которулган төрт томдугу эпосту англис тилине которуудагы алгачкы баскычты түзгөн. Ушул котормонун негизинде “Манас” эпосу орус тилинен англис тилине 1996-жылы У.Мей [Walter May, 1995] тарабынан которулган. Бул котормо кыргыз тилиндеги чыгармаларды англис тилине которуудагы алгачкы ийгилик болуп, илимий жактан проф. З.Караеванын эмгектеринде изилденген [2006].

“Манас” эпосун англис тилине которууга өмүрүн арнаган котормочулардын эң алгачкысы британиялык окумуштуу Артур Хатто [1910-2010] 1977-жылы “Манас” эпосунан “Көкөтайдын ашын” [The Memorial Feast for Kokotoy Khan] англис тилине которот. 1990-жылы *The Manas of Wilhelm Radloff* аттуу котормо китеби кайрадан жарык көрөт [1990]. Бул котормолор Фридрих Вильгелм Радловдун 1860-жылдары жаздырып алган жана топтогон маалыматтарынын негизинде, аларды толуктоо, түшүндүрмө берүү менен жүргүзүлгөн. Котормо кыскартылган түрдө кара сөз менен берилген. Бул котормо чет элдик этнографтардын, фольклористтердин изилдөө объектиси катары кызмат кылууда. Академик Ф.В.Радлов кыргыз эпосунун негизин кыргыздардын ата-мекенине болгон сүйүүсү, өз мекенин коргоого болгон күч-аракети түзөрүн айтат.

Кыргызстандагы көркөм чыгармаларды которуу профессионалдык адабияттын өнүгүшү менен бирдей убакта пайда болуп, улуттук адабияттын бир бөлүгү катары карала баштаган. Кыргыз котормо тарыхынын өнүгүүсүнүн башталыш этабына 1932–жылдан 1937–жылга чейинки убакыт кирет [Караева, 2006]. Улуттук жана дүйнөлүк адабиятты көп улуттуу өлкөгө жеткиликтүү кылуу максатында совет мамлекети лингвистика илимине чоң көңүл буруп, анын өнүгүүсүнө жана көркөм котормого өтө активдүү кирише баштагандыгы окумуштуу К.Джидеева-нын изилдөөлөрүндө берилген [1980]. Дүйнөлүк котормо илиминде XVII кылымдан бери талкууланып келе жаткан “сөзмө сөз которуу же эркин которуу” маселесин кыргыз адабиятынын котормочулары жана изилдөөчүлөрү да талкуулай башташат. Кыргыз ырларын которууда анын архитектуроникасына, оозеки чыгармаларынын өзгөчөлүгүнө көңүл буруу өзгөчө зарыл экендигинин теориялык жоболору иштелип чыга баштайт. Кыргыз ырларынын улуттук архитектуроникасы

К.Рысалиев [1965] тарабынан терең изилденип, аны түшүнүү менен колдонуу котормочуларга чоң жеңилдик берет.

Котормо илиминин теориясынын негизинде поэтикалык чыгармаларды которуу маселелери көптөгөн лингвисттердин, тилчилердин, котормочулардын жана акын-жазуучулардын эмгектеринде изилденген. Котормо, өзгөчө, көркөм котормо тил илиминде олуттуу орунду ээлейт. В.Я.Задорнова менен О.С.Ахманова [1984, 109, 93-96-б.] котормону «башка тилге маалыматтын өзүн гана берүүнү камсыз кылбастан, алгачкы текстке формасы боюнча да [ички жана сырткы] толук дал келүүнү камсыз кылган сүйлөм каражаттарын башка тилден издөө» катары аныкташкан. Алар көркөм котормо түп нусканын ыкмаларынын бардык топтомун башка тилдин каражаттары менен кайрадан берүүгө аракет кылуу аркылуу гана болорун, тактап айтканда, түп нусканын темасына вариациялык бир түрү гана болорун айтат. Бирок бул котормону таптакыр эле жүргүзбөй коюу дегенди билдирбейт; бул адамдын чыгармачыл изденүүсүнүн эң олуттуу тармагынын бири, чет элдик чыгарманын жакшы котормосу кай бир учурда баштапкы тилде жаралган чыгармага салыштырмалуу котормонун тилин жана ошол өлкөнүн маданиятын аз болсо да байытат. Котормочунун алдындагы каражаттардын чектелүү экенин түшүнүү менен, анткени ар башка тилдер чындыкты ар башкача сүрөттөйт, – ошондой болсо да, Л.С.Бархударовдун [1975, 38-б.]: «Которулбай турган жеке индивидуалдуулук бар, бирок которулбай турган тексттер жок» деген тезисине таянабыз. Ал эми көркөм чыгарманын котормолоруна [тектеп эмес тилдерде] лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүгө кыргыздардын энциклопедиясы деп эсептелген кыргыз эпосу “Манастын” англис тилине которулган каражаттарынын негизинде З.К.Караеванын [2006] эмгектеринде алгачкы жолу изилденген.

“Манас” эпосун которууда толук берүүгө мүмкүн болбогон фонетикалык стилистикалык каражаттардын бири болуп аллитерация саналат. Аллитерация - кыргыз тилинде англис тилиндегидей эле байырган келе жаткан тилдик каражаттардын бири. Кыргыз ырлар түзүлүшүн изилдөөдө К.Рысалиев [1965] байыркы кыргыз оозеки поэзиясында аллитерация ритмикалык бирдиктердин башында келип, уйкаштыктын, ыргак берүүнүн ролун аткарган деп белгилеген. Кыргыз тилиндеги аллитерациянын байыркы экенинин далили катары кыргыз элинин улуттук эпосторун, элдик ырларды, макал-лакаптарды алсак болот. Аллитерациянын бардык формалары “Манас” эпосунда жолугат. “Манас” эпосун элдик оозеки чыгармачылыктын эң байырган бери келе жаткан, көрүнүктүү белгиси деп атасак болот. “Манас” эпосу – кылымдар бою тарыхый, маданий окуялар менен толукталып, кыргыз элинин жашоосун чагылдырган, кыргыздардын тынчтык, намыс, улуттук өзгөчөлүгүн сактоо үчүн күрөшкөн окуяларын камтыган улуттук байлык. Дүйнөлүк поэзиянын шедеври жана кыргыз элинин энциклопедиясы болгон “Манас” эпосу болгон бардык поэтикалык ыкмаларды, элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрын камтыйт. “Манас” эпосунда аллитерациянын жыштыгы, башкы жана ички аллитерация, анафоралык аллитерациялар, ассонанстар басымдуу-лук кылат. “Манас” оозеки түрүндө сакталгандыктан, ар бир ырдагы башкы саптын муундарына басым түшүп айтылган, аллитерацияны жана ассонансты колдонуу менен ритмикалык ыргак түзүүгө жана мелодикалык уккулуктуулукту түзүүгө өбөлгө түзгөн, мындай ыкма ырды обондук үнгө салып айтууда чоң роль ойногон. Аллитерацияны, ассонансты англис тилине которууда башка стилистикалык каражаттардын жардамы менен, ошондой эле эпифоралык фразалык кайталоо менен толукташкан:

Аарынын күчү бал менен

Айымдын күчү кан менен.

Булуттун күчү жел менен

Буудандын күчү тер менен. [Манас]

Bees grow strong on the honey they get,

Wives are strong with khans they get.

Clouds move with the winds they get

Horses grow strong with the sweet they get. [котормон У. Мей]

Азыркы убакта “Манас” эпосу Америка, Европа, Түркия университет-теринде изилдөөгө алынып, көптөгөн окумуштуулардын илимий эмгектеринде талданууда. АКШнын Миннесота университетинин профессору, доктор Ирадж Башири [Dr. Iraj Bashiri] “Манас” эпосу боюнча илимий макалаларын жазган. Ал 1999-жылы “Манас: Кыргыз Эпосу” [Manas: The Kyrgyz Epic] аттуу илимий эмгегинде Уолтер Мейдин котормолорун колдонуу менен, “Манас” эпосунун тарыхый маалыматтарын кеңири изилдөөгө алган. Кыргыз улуттук каада-салттар, кыргыз элинин басып өткөн жолу оозеки чыгармачылыкта сакталып, “Манас” эпосу аркылуу кыргыз элинин залкар философиялык ойлору, эркиндик үчүн күрөшүүсү жана улуттук аң-сезими азыркы күнгө чейин жеткенин айтат [Bashiri, 1999].

“Манас” эпосу дагы да болсо көпчүлүк элдер үчүн табышмактуу бойдон калууда. Амстердам университетинен Ниенке ван дер Хайде [Nienke van der Heide] «Spirited Performance: The Manas Epic and Society in Kyrgyzstan» аттуу эмгегинде “Манас” эпосу, анын тарыхый мааниси жана азыркы убактагы абалы жөнүндө кеңири маалымат берген [2008]. “Манас” эпосу америкалык изилдөөчүлөр Джош Вилсондун [Josh Wilson] “Manas” The Kyrgyz Odysseys, Moses, and Washington” аттуу эмгегинде жана Бонни Бойд [Bonny Boyd], Кенет Лоуренс [Kenneth Lawrence] жана башкалардын макалаларында батыш этнографтары, тил жана маданият изилдөөчүлөрүнүн “Манас” эпосуна кызыгуусу чоң экендигин айтышат. Джош Вилсон “Манас” эпосу орус тили аркылуу которулуп жаткандыктан, улуттук түшүнүк, көчмөн элинин өзгөчөлүктөрү сакталбай калгандыгын белгилеген. “Манас” эпосун дүйнөлүк илимий изилдөөгө татыктуу булак катары карап, “Манас” эпосу Борбордук Азиянын байыркы цивилизациясынын эң жогорку жетишкендиктеринин бири экендигин жазып, азыркы адабият менен кандайча байланышкандыгын изилдеп жатат [2005].

Түркия Республикасынын Мармара университетинин Түркия илим изилдөө университетинин мурдагы директору, профессор, доктор Гурсой Наскали 1994-жылы “Манас” эпосун немец тилинен түрк тилине которуу менен, алгачкылардан болуп кыргыз эпосун түрк элине таанытууну баштаган. Ал эми профессор, доктор Тунжер Гуленсой “Manas Destanı [Türkiye Türkçesi İle]” аттуу эмгегинде эпос биринчи жолу Ч.Алиханов тарабынан изилденип, кагазга түшүрүлгөнүн айтып, “Манас” эпосу – кыргыз баатыр эпосторунун ичинен эң көрүнүктүүсү, Орто Азия Иллиадасы, кыргыз эл жомокторунун, легендаларынын, макал-лакаптарынын, улуттук каада-салттарынын энциклопедиясы” деп атаган [2002]. Ал “Манас” эпосу бир эле кыргыз эли эмес, бүтүндөй түрк элинин маданий мурасы экендигин белгилеп, “Манас” эпосундагы жана анын үчилтигиндеги негизги каармандарга кеңири түшүнүк берүү менен талдаган.

Кыргыз элинин улуттук маданий байлыгы болгон “Манас” эпосуна дүйнө элинин, изилдөөчүлөрдүн кызыгуусу чоң экендигин эске алуу менен, “Манас” эпосун тирүүлүктөн жеткиликтүү, адекваттуу которуу азыркы мезгилдин талабы деп эсептесек болот. “Манас” эпосун которууга өмүрүн арнаган котормочулардын эң алгачкылары британиялык окумуштуулар Артур Хатто, Уолтер Мей жана орус жана англис тилдериндеги котормолоруна жасалган Р.Кыдырбаеванын, З.Караеванын жана түрк тилиндеги котормолоруна жасалган Тунжер Гуленсой жана башка көрүнүктүү “Манас” эпосун изилдөөчүлөрдүн салымы чоң. Бул эмгектер “Манас” эпосун изилдөөдөгү жана которуудагы негизги жетишкендиктер болуп саналат. “Манас” эпосун которууда эпостун маданий, тарыхый, тилдик, экстратилдик өзгөчөлүктөрүнүн мүнөзүн болушунча сактоо менен жеткирүү аркылуу эпос жөнүндө, кыргыз эли жөнүндө жөнүндө туура маалымат берүү болот. Ошондой эле поэтикалык котормонун жетишкендиктери дүйнөлүк окурман-дарга, изилдөөчүлөргө кыргыз тилин улуу тил катары таанытууда өз салымын кошо алат.

Адабияттар:

1. Boyd B. "Kyrgyzstan: The Epic of Manas" in Central Asia: The World Affairs Blog Network.
2. Epic "Manas": in two volumes. Translated by Walter May. Bishkek, 1995.
3. Hatto A. T, ed. and trans. The Manas of Wilhelm Radloff. Wiesbaden, 1990.
4. Nienke van der Heide. Spirited Performance: The Manas Epic and Society in Kyrgyzstan. Rozenberg Publishers, 2008.
5. Prof. Dr. EMİNE GÜR SOY NASKALI. Wilhelm Radloff, Manas, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri, yayına hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy, Ankara, 1995.
6. Tuncer Gülensoy. Manas Destanı [Türkiye Türkçesi İle]. Akçağ Yayınları Yayın Evi: Ankara, 2002.
7. Wilson, Josh. Manas The Kyrgyz Odysseys, Moses, and Washington. The School of Russian and Asian Studies [SRAS]. 2005.
8. Айтматов Ч. Сияющая вершина древнекыргызского духа. Энцикло-педический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас» /Сост. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев. –Б.: Гл. ред. К.Э., 1995. -С. 18, 19, 21, 22.
9. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». Киргизский героический эпос «Манас». -М. 1961. -С. 57.
10. Бархударов Л.С. Язык и перевод. //Вопросы общей и частной теории перевода. -М.: Междунар. отношения, 1975. –С. 240.
11. Бархударов Л.С. Язык и перевод. //Вопросы общей и частной теории перевода. -М.: Междунар. отношения, 1975. –С. 240.
12. Джидеева К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс: Из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии. –Ф.: Кыргызстан, 1980. –С. 192.
13. Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. -М.: Высш. шк., 1984. –С. 152.
14. Казакова Т.А. Практические основы перевода. -СПб.: Союз, 2002. –С. 319.
15. Караева З. К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса "Манас" и теоретико-методологические проблемы переводоведения: монография. –Бишкек, 2006. –С. 332.
16. Манас. Киргизский героический эпос. -М.: Изд-во «Наука», 1984. -С. 88, 292.
17. Кыдырбаева Р. Эпос "Манас": генезис, поэтика, сказительство. –Бишкек: Шам, 1996.
18. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. -М.: Междунар. отношения, 1978. –С. 445.
19. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. -Ф.: Мектеп, 1965. – 69-б.
20. Шаповалов В.И. Контексты перевода: Статьи разных лет. -Бишкек: Просвещение, 2004. –С. 408.
21. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Издательство “Советская Энциклопедия”, 1965.